

ОСОБЛИВОСТІ МЕМУАРІВ XVII СТ. ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Стаття є спробою проаналізувати особливості річ-посполитської мемуаристики XVII ст. як історико-культурного явища та охарактеризувати причини її появи. В публікації подано різні погляди на проблему класифікації мемуарних джерел цього періоду взагалі та визначення різниці між термінами “спогади” та “мемуари” зокрема, де позиція Ю. Мицька вважається найбільш прийнятною.

Ключові слова: мемуари, спогади, щоденник, нарративні джерела, Річ Посполита.

Статья есть попыткой проанализировать особенност-ти речьпосполитской мемуаристики XVII в. как историко-культурного явления и охарактеризовать прочини ее появления. В публикации подано разные взгляды на проблему классификации мемуарных источников этого периода вообще и установления разницы между терминами “воспоминания” и “мемуары”, где позиция Ю. Мицька считается наиболее подходящей.

Ключевые слова: мемуары, воспоминания, дневник, нарративные источник, Речь Посполитая.

This article is the attempt to analyse the peculiarities of memories of XVIIth century at Polish-Lithuanian Commonwealth as culture-historical phenomenon and to characterize the causes of their origin. The different views at the problem of classification of memoirs in general and the determination of difference between “memoirs” and “memories” specifically are presented at this publication. J. Mytsyk’s position at this problem considers as most accepted one.

Key words: memories, memoirs, the diary, narrative sources, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Мемуаристика відкривається нашій увазі не тільки тому, що завжди присутня в комплексі аргументів історика. За своєю природою мемуари є записом особистого досвіду автора, який має віддзеркалювати власний погляд на дійсність; зважаючи на це, в мемуарній реляції передусім необхідно шукати певну людину як творця і відображувача цієї дійсності. Згідно із загальним переконанням, цінністю даного роду наративних джерел є те, що в “одній стрічці мемуарів роз’яснюється іноді те, що лишається темним в цілих фоліантах дипломатичних нот і урядових паперів” [12, 4]. Ця риса і зумовлює величезний потенціал мемуарів для вивчення будь-якої епохи. В цьому контексті проблема класифікації мемуарів взагалі та XVII ст. зокрема дотепер продовжує цікавити науковців.

Теорія та методика джерелознавства історії України залишаються найбільш дискусійним розділом історичного джерелознавства. Серед праць цього напрямку заслуговують уваги дослідження як радянських, так і сучасних російських науковців М. Тихомирова, В. Стрельського, В. Фарсобіна, О. Медушевської та деякі інших [5; 16; 25-27]. Однією з перших спроб вирішити це питання, тільки вже на “українському ґрунті” були науково-публіцистичні статті І. Кревецького [12]. Через кілька десятиліть це завдання було виведене, так би мовити, на інший рівень, коли завдяки дослідженням М. Ковальського у 70-80-х рр. минулого століття в Дніпропетровську постала одна з найкращих в Союзі джерелознавча школа, яка і зараз не втратила свого визначального статусу [8-10]. Згодом подати власний погляд на проблему класифікації джерел з історії України спробували дослідження С. Макарчука, В. Воронова, окремі колективні посібники [2; 7; 15]. Не так давно в Харкові з’явився на світ навчально-методичний посібник О. Богданиної “Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія”, який, за характеристикою Я. Калакури, є “значним кроком в розробці проблем теорії та історії українського джерелознавства” [6].

Незважаючи на наявність низки публікацій, присвяченій питанню класифікації історичних джерел, в цій царині залишається чимало “білих плям”, заповнити одну з яких або принаймні розтлумачити окремі деталі і зробити спробу автор. Дана стаття покликана вирішити два завдання – визначити різницю між мемуарами та спогадами та вказати особливості класифікації мемуарів XVII ст., оскільки без чіткої відповіді на перше запи-

тання неможливо розв’язати друге завдання.

У повсякденному мовленні поняття “мемуари” та “спогади” ототожнюються та використовуються як синоніми, що часто переноситься на рівень джерелознавства та зумовлює плутанину. Зрештою, такий стан речей обумовлюється нечіткою диференціацією даних термінів у тлумачних словниках української мови. Їх характеристика виглядає наступним чином: “мемуари – літературний твір у формі записок про події минулого, учасником або свідком яких був автор; те ж, що і спогади”, “спогади – записки або перекази про минуле; те ж, що і мемуари”. [1, 518; 11, 286, 510; 22, 168; 23, 385]. Словник іншомовних термінів подає мемуари як “твір у формі записок-спогадів про минулі події, в яких автор брав участь, був їхнім свідком або учасником” [24, 349].

Подібна проблема існує у визначенні даного терміну польською мовою. Польсько-українські словники термін “*ramiętnik*” перекладають наступним чином: мемуари, спогади, журнал, записка, меморіал, нотатка, часопис, щоденник, пам’ятник, притому найчастіше зустрічається наступне тлумачення: “*ramiętnik*” – це щоденник, а “*ramiętniki*” – мемуари, спогади, вказуючи тим самим на нерозділеність даних понять [35, 858; 40, 54, 222; 23, 132]. До слова, англomовні енциклопедії теж характеризують спогади і мемуари як тотожні поняття [32, 854; 33, 223].

Ситуація змінюється, якщо перейти на рівень джерелознавства. Тут дослідники поділились на два табори: ті, які вважають “мемуари” та “спогади” синонімічними поняттями, і вчені, для яких “спогади” є однією із складових цілого під назвою “мемуари”. Історик міжвоєнного періоду І. Кривецький запропонував серед мемуарів (“записки або оповідання автора про те, що він сам чув або бачив або чув від очевидців”) виділити записки та спогади, взявши за критерій час створення джерела – події описуються “по гарячих слідах” чи з пам’яті [28, 2].

В радянській історичній науці це питання в більшості випадків вирішувалось вказівкою на тотожність обох понять [25, 19; 26, 168]. Дещо відособлено виглядає позиція москвички С. Житомирської, яку підтримує і учень М. Ковальського Ю. Мицик [17, 111]. На думку дослідниці, мемуарні джерела є збірним поняттям, яке охоплює собою “всі види розповідей окремих осіб про минуле, які спираються на пам’ять оповідача і створені з метою фіксації та осмислення цього минулого” [3, 42]. Даний

різновид джерел поділяється на дві групи: щоденники та спогади, які відрізняються за прийомами створення, внутрішньою структурою і функціями твору. Критерієм, як і у випадку І. Кревецького, був час створення джерела.

Сучасна російська історіографія не розділяє мемуари на види, вважаючи за більш доцільне визначити етапи становлення і розвитку мемуаристики, в рамках кожного з яких вона як явище набувала особливих рис [16, 472]. Такої ж думки дотримується польський дослідник З. Войтковяк, який вказує на умовність поділу, запровадженого в мемуаристиці, зважаючи на нечіткість дефініцій. Далеко не завжди конкретним мемуарам, щоденникам, реляціям, спогадам, автобіографіям, притаманні ті риси, які є характерними ознаками творів певного виду, зважаючи на існуючу термінологію. Наприклад, твір є щоденником, зважаючи на характеристику щоденників як виду, але його назва звучить як “Спогади ...” [43, 54].

Щодо модерних досліджень в українській історичній науці, то єдності поглядів тут немає. Львівський науковець С. Макарчук, узагальнивши попередні напрацювання в галузі мемуаристики, виокремлює спогади як один із жанрових підвидів мемуарів поряд із щоденниками, автобіографіями, некрологами, листами та літературними записами [15, 296]. В останнє поняття автор вкладає записування іншою людиною спогадів очевидця. Принагідно варто зауважити, що С. Макарчук вважає можливим класифікацію мемуарів за соціальним становищем авторів та за тематико-хронологічним принципом [15, 304, 311].

Дещо по-іншому дивляться на цю проблему автори посібника “Історичне джерелознавство”, з руки яких активно фігурує термін “джерела особового походження”. Тут основними видами виокремлені спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо [7, 413]. Тим самим автори ототожнюють поняття “мемуари” і “спогади”. Ситуація не змінилась і після появи рецензії С. Макарчука на вищезгаданий посібник, оскільки останній не розставив акценти в проблемі різного тлумачення терміну “мемуари”, притаманного йому і авторам книжки, що зумовлює подальшу нерозв’язаність даної проблеми [14, 151].

Той зміст, який С. Макарчук вкладав у поняття “мемуари”, Я. Калакура – в “джерела особового походження”, З. Войтковяк називав “*memuarystyka*” або “*pamiętnictwo*”, а “*pamiętnik*” – “ме-

муари, які пишуться у формі спогадів (sic!) зазвичай під кінець життя або після епохи великих перемін; є літературним твором, який охоплює описи подій, що ґрунтуються на безпосередньому досвіді автора, його спогадах і переживаннях; розповідають про факти з певної часової перспективи, чим і відрізняються від щоденника” [43, 49]. Він не запропонував конкретну класифікацію творів даного роду, аби це не видалось за прагнення до академічного перфекціонізму, вказавши тільки, що такі поняття як “мемуари”, “спогади”, “щоденник”, “автобіографія”, “життєпис”, “реляція свідка”, “родинна хроніка” неодноразово застосовуються і не тільки в щоденній мові, хоча несуть часом різне смислове навантаження. Наприклад, терміном “dziennik”, який в словниках є відповідником до українського слова “щоденник”, у повсякденному спілкуванні часто називають журнал [43, 56]. Поряд з тим, окремі його висловлювання, наведені вище, дають змогу стверджувати, що мемуари і щоденники для дослідника є окремими видами нарративних джерел, а спогади тут слугують тільки формою вираження.

Чому для автора статті настільки важливим було розставити акценти при визначенні понять “мемуари” і “спогади”? Справа в тому, що без чіткої диференціації цих термінів проблема класифікації джерел з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. виглядає ще більш заплутаною і неможливо розв’язати цей клубок, якщо не розплутаємо черговий вузлик. Найвідоміший джерелознавець періоду Хмельниччини в Україні Ю. Мицик запропонував власну класифікацію джерел цього періоду. Виходячи з особливостей досліджуваного корпусу джерел, він вважав найефективнішою класифікацію джерел за родами, видами та різновидами [18, 8]. Початковий поділ всієї сукупності писемних джерел не викликав особливих ускладнень, хоч деякі категорії документальних джерел (сеймові діаріуші, посольські звіти, донесення і особливо епістолярні пам’ятки) мають чимало спільного з нарративними джерелами. Подальший поділ вказаних родів за видами та різновидами проводився насамперед з урахуванням формальних ознак, а також змісту, тематики та призначення пам’яток.

Весь комплекс документальних джерел ним було розділено на чотири групи, а саме: розпорядча документація вищих державних та церковних влад з питань внутрішньополітичного характеру, дипломатичні джерела (міждержавні договори та

угоди, міждержавна кореспонденція тощо), матеріали станово-представницьких органів, матеріали поточного діловодства, нарративні джерела [18, 262]. В останній групі Ю. Мицик виокремив літературно-публіцистичні твори, мемуарні джерела, літописи і хроніки [18, 8].

Активний розвиток мемуаристики хронологічно пов'язується з добою літератури бароко, яка охопила Річ Посполиту в останні десятиліття XVI ст. і тривала до XVIII ст., однак саме XVII ст. стало епохою її розквіту [34, 46]. Можна виокремити кілька причин цього явища. По-перше, польсько-литовська держава тоді була другою за розмірами державою Європи, а шляхта виграла кілька військових кампаній [4, 144, 146]. Даний період мешканцями Речі Посполитої трактувався як “золоті часи” і в суспільному розумінні ці події варто було занотувати на папері, аби нащадки шанували традиції своїх славних предків. З іншого боку, коли вибухнула Хмельниччина, це не тільки не скувало творчу ініціативу шляхтичів, а й розвинуло її, оскільки в твори такого роду, окрім нагадування про славетних предків автора, залучались певні моральні настанови, уроки для наступних поколінь [42, 78]. В нелегкі часи для польсько-литовської держави, якою була середина XVII ст., потреба в цих повчаннях була як ніколи необхідною. Натомість буденні події приватного життя рідко знаходили там своє вираження як факти, не гідні бути зафіксованими для історії. Вони згадуються тільки побіжно, в контексті.

По-друге, основи красного письменства були достатньо популярною наукою серед шляхтичів, які прагнули практично використати здобуті знання. По-третє, сильні позиції церкви не дозволяли презентувати свої погляди на широкий огляд, оскільки це робило предметом суспільного обговорення земне життя, а таке возвеличення людського духу вважалось гріховним. Натомість вираження своїх думок у формі щоденника, який потрапляв до шухляди автора або в кращому випадку переглядався колом найближчих людей, не було кривою [42, 79].

Середовище, де в абсолютній більшості створювались мемуари XVII ст., є визначальним чинником їх змістової наповненості. Подібно до поезії даної епохи, їх авторами були шляхтичі. Тільки згодом до них долучилися представники магнатерії, міщанства і духовенства. Зрозуміло, що вони реконструювали історію, зважаючи на позиції свого суспільного стану, “вийти за межі” якого мемуаристи не могли навіть при максимальному

прагненні до об’єктивності [30, 83].

Нотатки шляхтичів, як правило, носили вигляд спогадів та щоденників. В одних випадках автори щодня (чи через невеликі проміжки часу) вели свої записи, які потім редагувались, в інших – на схилі літ з пам’яті намагались воскресити буремне минуле на папері. В XVI ст., коли подібні твори тільки почали виходити з-під пера шляхтичів, вони мали вигляд коротких нотаток про подію, але з часом увійшло в норму “розбавляти” їх цікавими сюжетами, розповідями пригод тощо. Такі записки носили назву “ітінераріїв” (пол. “itinerariusz”) [30, 85]. У шляхетському середовищі досить популярною була також традиція написання раптуляріїв – нотаток, які включали відомості про родові коріння (загальна інформація про сімейні зв’язки, уряди, які займали члени родини в різний час) [30, 85]. Іноді цю справу, почату дідом, продовжували його син і внук. В таких випадках раптулярій ставав родовою книгою, яка розповідала про сімейні традиції.

З огляду на низку обставин, викладених вище, зрозуміло, що мемуари XVII ст. і нашого часу між собою дуже різняться. Чотириста років тому це були ледве не історичні твори, де приватне життя автора майже висвітлювалось. Та й зразком для створення мемуарів все-таки була історіографічна традиція доби на відміну, наприклад, від мемуарів XX ст. [29, 18]. Зважаючи на це, зараз кожен дослідник пам’яток XVII ст. стоїть перед проблемою приналежності конкретного твору відповідно до існуючої класифікації наративних джерел. Справа тут є тяжкою, ніж у випадку творів XIX чи XX ст. Труднощі починаються вже на рівні поняття “памієтнік”, якого раніше не функціонувало як окреслення текстового твору, де б основу становила біографія, подана ретроспективно [44, 164]. Поряд з тим в творах XVII ст. під такою ж назвою домінує опис політичних подій, що наближує дані джерела до історіографії. Життєпис автора присутній, але він ніби на другому плані і подається в контексті розповіді. Такий виклад, очевидно, підпорядковується меті, яку ставив перед собою мемуарист – подати опис історії буремного часу, в який йому довелось жити, а не створити власне біографію.

Літописці епохи далеко не завжди дбали про заголовки в своїх роботах, серед них переважали терміни “реляція”, “діаріуш”, “коннотата”, “трансакція”, “літописець”, “хронічка”, “історія” [31; 36; 38; 39; 41]. Незважаючи на різні назви, ці твори мають багато спільних рис. Тут особливо відчутним є момент плину часу,

відчуття змін. Автори мемуарів даного періоду (в польській історіографії часто фігурує їх окреслення “*ramiętniki staropolskie*”), незважаючи на їх різну структурну будову, в заголовках підкресливали хронологічний і подієвий аспект твору, хоча сам характер мемуарів, без сумніву, є неоднорідним [37, 318].

Зважаючи на особливості мемуарів даної доби, про що вже велась мова, Ю. Мицик (який теж вважає доцільним поділ мемуарів за жанровими підвидами подібно до С. Макарчука [17, 111]), пропонує специфічну класифікацію мемуарів, пов'язаних з історією України XVII ст. Варто зауважити, що з часу появи дослідження (1996 р.) до наших днів не було висловлено жодних заперечень чи взагалі будь-яких думок з цього приводу.

Ю. Мицик розділяє щоденники на дві підгрупи: табірні та автобіографічні, зважаючи на те, що в польсько-литовській державі здавна була поширена практика ведення не тільки приватних, але й офіційних щоденників, тобто щоденників-журналів: сеймових і табірних [19, 247]. Останні велися під час походу військ їхніми командувачами або, як правило, канцеляристами останніх. Пам'ятки даної категорії – табірні щоденники – різняться за своїм обсягом, манерою подачі матеріалу, але їх об'єднує мета створення і тематика. Табірні щоденники служили для кращого аналізу військових дій, битви, кампанії, були своєрідним звітом. Тут описувалось пересування своїх та чужих військ, хід боїв, розвідувальні дані тощо. Авторами першої підгрупи джерел виступали довірені особи короля Речі Посполитої, яким доручалося вести журнали каральних військ і регулярно надсилати копії з них. Сюди також відносяться щоденники, які містять опис військових дій і писались з ініціативи польських шляхтичів та посилалися для інформування родичів, знайомих, покровителів. До даної категорії дослідник відносить 23 щоденники [18, 197]).

До другої підгрупи джерел дослідник відносить приватні або біографічні щоденники, тобто нотатники, які протягом років вели шляхтичі, підсумувавши і доповнивши ці записи в певний період свого життя. Однією з причин, яка стимулювала їхню творчість, було бажання показати себе нащадкам у більш вигідному світлі або “очистити” свою совість. Сюди Ю. Мицик включає твори А.С. Радзивіла, Ф. К. Обуховича та С. Освенцима [17, 133].

Окремою категорією серед мемуарів виокремлено спогади, зокрема шляхтичів Й. Єрлича, Б. Маскевича, Б. Радзивіла та С.

Вежбовського, та твори А. Віміні, П. Шевальє, Ф.П. Далерака і деякі інші історико-географічні роботи [20, 36]. Дослідник лишив поза увагою спогади шляхтича-католика з Київщини Я.Ф. Дробиша-Тишинського [31], як і записи щоденникового характеру М. Голінського [13], розкидані по збірці документів, впорядкованих ним [28, 213], однак це не применшує його визначальної ролі у справі вирішення цілого комплексу питань джерелознавства. Без напрацювань дослідника дана царина української історичної науки була б майже суцільною “чистою дошкою”.

Старопольська мемуаристика XVI-XVII ст. як історичне явище з’явилась на ґрунті загальноєвропейської традиції захоплення історіописанням. Виходячи з його етапів становлення і розвитку та узагальнивши надбання історіографії з даного питання російська дослідниця О. Медушевська виділяє наступні типи мемуарів цього періоду: “сучасні історії” (Contemporary History), автобіографії, есе та сповіді [16, 472, 475].

Зрозуміло, що мемуари шляхтичів Речі Посполитої не могли пройти повз увагу і польських джерелознавців як пам’ятки вітчизняної історичної та літературної думки, однак їхнє ставлення до питання класифікації мемуарів даного періоду не є чіткою. П. Борек пропонує виділити серед мемуарів XVII ст. наступні категорії: щоденник, діарій, спогади, автобіографія, лист, хроніка, раптулярій [30, 86]. Притому він відзначає, що часто трапляються випадки, коли якийсь твір тяжко віднести до певного письменництва і наголошує на умовності вищезазначеного поділу, про теоретичні засади якого не мали уявлення автори XVII ст. Як приклад, автор наводить давнє розуміння слова “*ramiętnik*”, яке означало насамперед твір пізнавального характеру, що ґрунтувався на життєвому досвіді автора. З. Войтковяк натомість вказує, що в культурі польсько-литовської держави XVII ст. “*ramiętnik*” означав людину, яка багато пам’ятала і, виходячи з життєвого досвіду, могла дати настанову нащадкам [43, 49].

Таким чином, зрозуміло, що система поділу мемуаристики, яка існує в українському джерелознавстві, далеко не завжди є відповідною, якщо йдеться про твори 400-давності. Єдину комплексну класифікацію мемуарів XVII ст. запропонував Ю. Мищик, позиція якого до цього часу не викликала заперечень. Основними критеріями дослідник визначив інформаційну наповненість та час створення джерел. Суперечність у цю систему додає різне тлумачення термінів “мемуари” та “спогади”, присутнє в укра-

їнському джерелознавстві. Польські науковці пропонують різні погляди на дану проблему, наголошуючи передусім на відмінностях мемуарних джерел XVII ст. та нашого часу.

Джерела та література:

1. Великий тлумачний словник української мови: більше 170 тисяч слів / [уклад. і гол. ред. В. Бусел] – К. - Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.

2. Воронов В. Джерелознавство історії України: курс лекцій [для студ. вищих навч. закладів] / В. Воронов – Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. університет., 2003. – 315 с.

3. Житомирская С. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С. В. Житомирская // Археологический ежегодник за 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 42-44.

4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / М. Крикун, Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.

5. Источниковедение: теория, история, метод: источники российской истории: [учебное пособие для студ. гуманитар. спец.] / [И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.

6. Источниковедение истории СССР: учебник // Под ред. И. Ковальченко. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.

7. Історичне джерелознавство: підручник [для студентів іст. спеціальностей вищих навч. закладів] / [Калакура Я., Войцехівська І., Корольов Б. та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

8. Калакура Я. Рецензія на навч.-метод. посібник О. Богданиної “Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія”, Харків, 2004 [Електронний ресурс] / Я. Калакура // УІЖ. – 2004. – № 3. – С. 78-80. – Режим доступу до журн.: <http://www.history.org.ua/Zbirnyk/13/22.pdf>

9. Ковальський Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 94 с.

10. Ковальський Н. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н. П. Ковальський. – 4 частины (89, 113, 107, 96 с.). – Днепропетровск: ДГУ, 1978-1979.

11. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения / Н. П. Ковальський. – Запорожье: ЗГУ, 1999. – 131 с.

12. Короткий тлумачний словник української мови: [авт.-уклад. Панчишина О. М.]. – К.-Ірпінь: Перун, 2004. – 401 с.

13. Кревецький І. Мемуаристика. – Львів, 1930. – 1 зшиток вирізок з “Нової Зорі”, 1930, № 1, 2, 4, 6, 8, 10, 56, 58, 62, 66). – 72 с.
14. Львівська Національна Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189 / П (щоденникова книга Марціна Голінського). – 1619 арк.
15. Макарчук С. [Рецензія на: Калакура Я., Войцехівська І., Корольов Б. та ін. Історичне джерелознавство, К., 2002, 486 с.] / С. А. Макарчук // Укр. іст. журнал. – 2004. – № 2. – С. 149-152.
16. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів:, 1999. – 352 с.
17. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури / Ю. А. Мицик // На чолі козацької держави (до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) – Рівне: Український інститут інженерів водного господарства, 1994. – С. 110-170.
18. Мицик Ю. А. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 262 с.
19. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивила як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ю. А. Мицик // Історія: Матеріали V конгр. Міжнар. асоц. українців: збірник. наук. ст. Ч. 1. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 246-250.
20. Мыцык Ю. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 112 с.
21. Новий словник української мови / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Т. 2 (К-П). – К.: Аконіт, 2003. – 368, [2] с.
22. Новий словник української мови / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Т. 3 (П-Я). – К.: Аконіт, 2003. – 394, [2] с.
23. Польсько-український словник: понад 16 тисяч слів / [упоряд. С. Левінська, Т. Старак]. – Львів: Світ, 1998. – 304 с.
24. Словник іншомовних слів / голов. ред. член-кореспондент АН УРСР О. Мельничук. – К.: Радянська школа, 1977. – 775 с.
25. Стрельський В. Теория и методика источниковедения истории СССР: учеб. пособие [для студ. ист. ф-тов университетов СССР] / В. Стрельский. – К.: Высшая школа, 1968. –
26. Тихомиров М. Источниковедение истории СРСР: учебное пособие / М.: Высшая школа – М., 1962. -
27. Фарсобин В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии / В. Фарсобин. – М.:, 1981. – 294 с.
28. Федорук Я. Мартин Голінський – райця казимирський та упорядник “*silva regum*” (1648-1665) / Я. Федорук // Тематика доповідей, виголошених на V Міжнародному конгресі українців. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 211-220.

29. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2002. – 299, [16] s. – (Biblioteka Tradycji Literackich: seria 2, 1428-6998, numer 15).

30. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001. – 418 [8] s. – (Biblioteka Tradycji Literackich: seria 2, numer 7).

31. Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / wyd. A. Przyboś. – Wrocław-Kraków, 1954. – 145 s.

32. Encyclopedia Britannica: Antarctica to Balfe. Volume 2 / [P. B. Norton, J. J. Esposito]. – 15th edition. – Chicago-London-Toronto-Geneva-Sydney, 1963. – 982, [2] p.

33. Encyclopedia Britannica: Maryborough to Mushet Steel. Volume 15 / [P. B. Norton, J. J. Esposito]. – Chicago-London-Toronto-Geneva-Sydney, 1963. – 1081 p.

34. Hernas C. Barok / C. Hernas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 401 s.

35. Ilustrowany słownik rosyjsko-polski, polsko-rosyjski [ulożył A. Bogusławski] T.II. – Warszawa: Więda Powszechna, 1993. – 570, [3] s.

36. Jemiolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiolowski / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa: DiG, 2000. – 620 s.

37. Kersten K. Relacja jako typ źródła historycznego / K. Kersten // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Warszawa, 1988. – T. II. – S. 316-329.

38. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T. 1-2.

39. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / S. Oświęcim / wyd. W. Czermak. – Kraków, 1907. – 198, [3] s. – (Scriptores rerum polonicarum, tom 19).

40. Praktyczny słownik polsko-ukraiński / [ułożył O. Aleksejczuk. – Kraków, 2004. – 344 s.

41. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632-1656) / A. S. Radziwiłł ; [przeł. z łac. i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa, 1980. – T. 3. – 583 s.

42. Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami / A. Sajkowski. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 320 s. – (Biblioteka Polonistyki).

43. Wojtkowiak W. Źródła narracyjne. Pamiętnik, tekst literacki / W. Wojtkowiak. – Poznań: Wydział Filologiczny Uniwersytetu A. Mickiewicza, 2001. – 191 s.

44. Wojtkowiak Z. O klasyfikacji i interpretacji pamiętników (Uwagi i propozycje) / Z. Wojtkowiak // Studia Źródłoznawcze. – 1980. – T. 25. – S. 163-177.